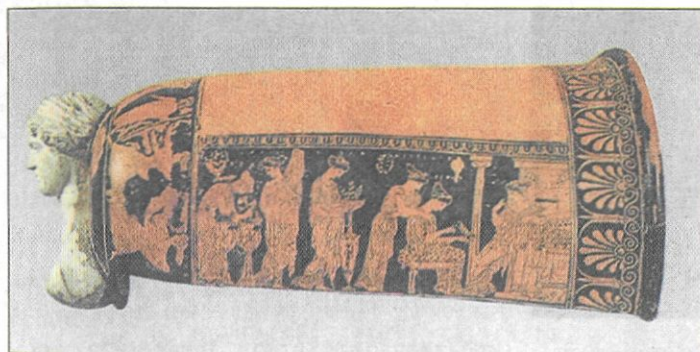

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

Οι κοινωνικοί θεσμοί αποτελούν για κάθε κοινωνία το βασικότερο ίσως συστατικό στοιχείο της. Η δομή τους, οι λειτουργίες που επιτελούν και οι κοινωνικοί ρόλοι που απορρέουν απ' αυτούς σχετίζονται με την επίτευξη σημαντικών κοινωνικών σκοπών, γι' αυτό και συνήθως έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα. Η μελέτη των κοινωνικών θεσμών της αρχαίας Ελλάδας επιτρέπει να κατανοήσουμε βαθύτερα τη μορφή και τη λειτουργία της κοινωνίας. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί εξετάζεται η οικογένεια, η εκπαίδευση, ο στρατός και η θρησκεία, ως αντιπροσωπευτικά δείγματα θεσμών της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας.

Κεραμικό σκεύος (425 π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο). Το σκεύος εφαρμοζόταν στο γόνατο για να κλώθουν το μαλλί. Εικονίζεται σκηνή από την ετοίμασία της νύφης για το γάμο.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Ο χαρακτήρας και η εξέλιξη του θεσμού

Το γένος, ως τμήμα ευρύτερων συγγενικών συνόλων, της φρατρίας και της φυλής, από την **ομηρική εποχή**, αποτελούσε έναν εκτεταμένο τύπο οικογένειας. Ο τύπος αυτός συναντάται περισσότερο σε αγροτικές κοινωνίες που έχουν ως κύρια πηγή πλούτου την κτηνοτροφία και περιλαμβάνει τον πρεσβύτερο πρόγονο με τα παιδιά του και τα εγγόνια του. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της οικογένειας του Πριάμου, που περιλάμβανε τον ίδιο, τους 50 γιους, τις 12 κόρες του και τα παιδιά τους. Τα μέλη του γένους συνδέονταν με άρρηκτους δεσμούς πίστης και ο γάμος αποτελούσε μέσο για την ενίσχυση των δεσμών αλληλεγγύης μεταξύ των γενών και την απόκτηση γοήτρου, ή μέσο για την επιβεβαίωση σχέσεων εξάρτησης και υποταγής.

Όταν οι μετακινήσεις των ελληνικών φύλων ολοκληρώθηκαν και άρχισε

Αρχαϊκή κόρη (500 π.Χ., Μουσείο Ακροπόλεως). Η ομορφιά, η ευαισθησία και η σεμνότητα είναι αρετές των γυναικών που εκτιμώνται ιδιαίτερα στην αρχαία ελληνική κοινωνία.

να δίνεται προτεραιότητα στη γεωργική παραγωγή, η οικογένεια διαφοροποιήθηκε. Καταλυτικό ρόλο στον περιορισμό των λειτουργιών της οικογένειας είχε η ανάπτυξη της πόλης και η εξέλιξη άλλων κοινωνικών θεσμών, όπως για παράδειγμα του στρατού και της δικαιοσύνης. Στην **αρχαϊκή εποχή** φυλές, φρατρίες και γένη εξακολούθησαν να υπάρχουν, εφόσον τα αριστοκρατικά καθεστώτα έδιναν ιδιαίτερη σημασία στην καταγωγή, ως κριτήριο για τη συμμετοχή στα ανώτερα πολιτικά αξιώματα. Στην περίοδο αυτή, ο **οἶκος**, δηλαδή ο χώρος που ζει και παράγει η οικογένεια, αποτελούσε για την κοινωνική οργάνωση τη βασική μονάδα, βαθμιαία όμως η σπουδαιότητά του περιορίστηκε. Οι παραδοσιακές δομές του γένους άρχισαν να κλονίζονται, ενώ παράλληλα απέκτησε μεγαλύτερη σημασία η οργάνωση της πόλης.

Στην **κλασική και ελληνιστική περίοδο** την οικογένεια αποτελούσαν ο άνδρας, η σύζυγός του και τα παιδιά

τους. Κοντά τους ζούσαν και όσοι εργάζονταν στο πλαίσιο του οίκου, συνήθως μερικοί δούλοι. Στις δημοκρατικές πόλεις οι άνδρες-πολίτες θεωρούσαν ως κύριο έργο τους τις υποθέσεις της πολιτείας, και ελάχιστα ασχολούνταν με τις καθημερινές ανάγκες της οικογένειας. Τη φροντίδα γι' αυτές την άφηναν στις γυναίκες. Ωστόσο, ο θεσμός της οικογένειας εθεωρείτο ακόμη ιερός. Στη μάχη των Θερμοπυλών, οι 300 Σπαρτιάτες που έμειναν να πολεμήσουν μέχρι θανάτου, είχαν επιλεγεί από εκείνους που είχαν ήδη αποκτήσει γιους, ώστε να μη σβήσει καμιά σπαρτιατική οικογένεια.

Ο θεσμός της οικογένειας συνδέεται στενά με τη σημασία που αποδίδεται στην κατοχή **ακίνητης περιουσίας**, μια αντίληψη που σχετίζεται με τους μικρούς γεωργικούς κλήρους της ελληνικής υπαίθρου. Η ακίνητη περιουσία δεν

κληροδοτείται στον πρωτότοκο γιο αλλά μοιράζεται σε ίσα μέρη, με κλήρο, σε όλους τους γιους. Έτσι όμως, αναπόφευκτα ο κλήρος της γης περιορίζεται σε έκταση και δεν είναι δυνατόν να αποδώσει την απαιτούμενη γεωργική παραγωγή. Γι' αυτό, έντονη παραμένει σε όλη την περίοδο της αρχαίας ελληνικής ιστορίας η πεποίθηση ότι η περιουσία πρέπει να μένει στην οικογένεια, ακόμα και με γάμους μεταξύ συγγενικών προσώπων.

Ο γάμος

Παρόλο που ο γάμος δεν είναι υποχρεωτικός, επιβάλλεται έμμεσα, λόγω της έντονης κοινωνικής κριτικής που ασκείται στους άγαμους. Στη Σπάρτη, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, υπήρχαν τελετές στις οποίες οι άγαμοι παραδίδονταν στη δημόσια χλεύη, περιφερόμενοι γυμνοί και τραγουδώντας άσματα στα οποία παραδέχονταν ότι δίκαια τιμωρούνταν, γιατί παραβίασαν τους νόμους. Η δημιουργία οικογένειας εξυπηρετεί δύο τουλάχιστον βασικούς σκοπούς: Την απόκτηση απογόνων που θα υπηρετήσουν την πόλη και την εξασφάλιση της περιθαλψής των γονέων στα δύσκολα χρόνια πριν απ' το θάνατο. Η εξασφάλιση της διαδοχής όμως προϋποθέτει την ύπαρξη των απαραίτητων οικονομικών όρων, που σχετίζονται απόλυτα με την οικογενειακή περιουσία.

Το μονογαμικό σύστημα. Σ' όλες τις ελληνικές πόλεις, κάθε πολίτης είχε δικαίωμα να έχει μία μόνο σύζυγο. Παρά το γεγονός ότι για τον άνδρα οι εξωσυζυγικές σχέσεις θεωρούνταν νόμιμες, η μονογαμία αποτελούσε θεμελιώδη αρχή για το θεσμό του γάμου και τη δημιουργία οικογένειας. Για τους άνδρες κατάλληλη ηλικία για γάμο θεωρούσαν τα 24-30 χρόνια, ενώ για τις γυναίκες τα 12-16'. Στην Αθήνα, σύμφωνα με νόμο του Περικλή (451 π.Χ.), απαγορευόταν ο γάμος μεταξύ ενός Αθηναίου πολίτη και μιας γυναίκας που δεν ανήκε σε οικογένεια Αθηναίων πολιτών. Η παράβαση του νόμου είχε ως συνέπεια να μην αναγνωρίζονται ως πολίτες τα παιδιά που προέρχονταν απ' αυτό το γάμο και ουσιαστικά να αποκλείο-

1. Συμβουλές του Ησιόδου για το γάμο

Να παντρευτείς την κατάλληλη ηλικία, ούτε πολύ λιγότερο από τα 30 σου ούτε πολύ πιο πάνω. Αυτή είναι η πιο κατάλληλη ηλικία για γάμο. Να παντρευτείς γυναίκα άβγαλτη, για να την μάθεις τους σεμνούς τρόπους, και μάλιστα να πάρεις μια που κάθεται κοντά σου και που την ξέρεις καλά, γιατί διαφορετικά κινδυνεύεις να παντρευτείς γυναίκα που θα είναι χαρά για τους γείτονες. Γιατί καλύτερο απόκτημα από την ενάρετη γυναίκα δεν βρίσκει ο άντρας ούτε και χειρότερο από την κακή, που σκέφτεται μόνο το φαί και τον άντρα της τον σιγοψήνει χωρίς φωτιά και, μόλο που μπορεί να είναι δυνατός, τον σπρώχνει πριν της ώρας του στα γηρατειά.

Ησιόδος, Έργα και ημέραι, 695-705

νται από την πολιτική ζωή της Αθήνας. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, παρόμοιες ρυθμίσεις ίσχυαν και στις άλλες πόλεις της Ελλάδας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως τον 4ο αιώνα π.Χ., ο νόμος δεν εφαρμοζόταν αυστηρά, όταν τα δημογραφικά προβλήματα ήταν εντονότερα και ο αριθμός των γνήσιων πολιτών περιοριζόταν σημαντικά.

Η έγγυη. Το ιδεώδες της ανατροφής των κοριτσιών στην Αθήνα αλλά και σε πολλές άλλες πόλεις της Ελλάδας ήταν η απουσία κάθε επαφής με το άλλο φύλο, μέχρι την ημέρα που θα παντρεύονταν. Έτσι, ο κανόνας για την επιλογή της νύφης ήταν το συνοικέσιο, στο οποίο σχεδόν πάντα έπαιρναν μέρος οι προξενήτρες. Η απόφαση για την τελική επιλογή της νύφης ανήκε αποκλειστικά στον πατέρα του γαμπρού, που αναλάμβανε να συναντηθεί με τον πατέρα της νύφης για να συμφωνηθεί ενώπιον μαρτύρων ο γάμος, χωρίς να είναι απαραίτητη η παρουσία των άμεσα ενδιαφερομένων. Η συμφωνία αυτή, γνωστή ως *έγγυη*, κάτι ανάλογο με το σημερινό αρραβώνα, παρόλο που ήταν προφορική, είχε το χαρακτήρα μιας σημαντικής νομικής πράξης και αποτελούσε βασική προϋπόθεση για τη σύναψη του γάμου.

Η προίκα. Το βασικότερο αντικείμενο συζήτησης στο πλαίσιο της *έγγυης* ήταν η προίκα, που αποτελούσε το κύριο γνώρισμα ενός νόμιμου γάμου. Ο πατέρας ήταν υποχρεωμένος να δώσει στην κόρη του τουλάχιστον το 1/10 της περιουσίας του ως προίκα, συνήθως σε χρήμα, οικιακά σκεύη, ρούχα, έπιπλα και κοσμήματα. Η ακίνητη περιουσία προοριζόταν για τα αγόρια, και με τον τρόπο αυτό περιοριζόταν, όσο ήταν δυνατό, ο κατακερματισμός της. Η προίκα δεν αποτελούσε ιδιοκτησία του γαμπρού μετά το γάμο. Αντίθετα, σε περίπτωση που αποφάσιζε να χωρίσει από τη σύζυγό του, είχε την υποχρέωση να την επιστρέψει στην οικογένειά της. Έτσι, η προίκα λειτουργούσε και ως μέσο αποτροπής του διαζυγίου. Στη Σπάρτη, σε περίπτωση διαζυγίου ή χηρείας, η προίκα δεν επιστρεφόταν στην οικογένεια της νύφης, αλλά παρέμενε στην ίδια. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τον 4ο αιώνα π.Χ. τα 2/5 της λακωνικής γης ανήκαν σε γυναίκες, κάτι που θεωρείται απαράδεκτο από το μεγάλο φιλόσοφο.

Η γαμήλια τελετή. Στην Αθήνα οι γάμοι γίνονταν συνήθως χειμώνα, όταν ήταν πανσέληνος, το μήνα Γαμηλιώνα (Ιανουάριο), που ήταν αφιερωμένος στην Ήρα, θεά που προστάτευε το γάμο. Οι τελετές κρατούσαν τρεις μέρες. Την πρώτη μέρα γίνονταν προσφορές στους θεούς από τον πατέρα της νύφης. Η ίδια η νύφη πρόσφερε στην Άρτεμη τα παιδικά της παιχνίδια και έτσι δηλωνόταν συμβολικά η αποκοπή από την προηγούμενη ζωή της. Οι μελ-

λόνυμφοι λούζονταν με νερό από μια ιερή πηγή ή ποτάμι². Τη δεύτερη μέρα ο πατέρας της νύφης παρέθετε γαμήλιο γεύμα και στη συνέχεια οδηγούσαν τη νύφη, πάνω σε άμαξα, στο νέο της σπίτι. Την τρίτη ημέρα η νύφη δεχόταν στο σπίτι τα γαμήλια δώρα. Στη Σπάρτη, στα πλαίσια της γαμήλιας τελετής, προβλεπόταν η διαδικασία της αρπαγής της νύφης από το γαμπρό και η αντίσταση από τη νύφη. Ο Πλούταρχος σημειώνει ότι στην πόλη αυτή, μετά το γάμο, για αρκετό χρονικό διάστημα οι σύζυγικές σχέσεις των νεονύμφων διατηρούσαν ένα χαρακτηριστικό παρανομίας. Η σύζυγος, μέχρι να αποκτήσει παιδί, έμενε στο πατρικό της σπίτι. Ο σύζυγος την επισκεπτόταν τα βράδια κρυφά και επέστρεφε γρήγορα στο στρατόν. Έτσι, δεν είναι περίεργο ότι υπήρξαν μερικοί που απέκτησαν παιδιά πριν καλά-καλά να δουν το πρόσωπο της σύζυγου τους στο φως της μέρας.

Το διαζύγιο. Στην Αθήνα, όταν οι απιστίες του συζύγου γίνονταν προκλητικές ή η κακομεταχείριση της σύζυγου έφτανε σε αφόρητο σημείο, η σύζυγος είχε το δικαίωμα να ζητήσει από τον επώνυμο άρχοντα την *ἀπόλειψιν*, δηλαδή την εγκατάλειψη της σύζυγικής στέγης, χωρίς όμως να είναι βέβαιη η λύση του γάμου. Όταν η Ιππαρέτη, σύζυγος του ονομαστού για τις απιστίες του Αλκιβιάδη, έφτασε στο σημείο να ζητήσει διαζύγιο, ο Αλκιβιάδης την άρπαξε και, περνώντας μέσα από την αγορά, την υποχρέωσε να επιστρέψει στο σπίτι, χωρίς κανένας να τολμήσει να επέμβει. Πιο συχνός όμως τρόπος διάλυσης του γάμου ήταν η *ἐκπεμψις*, η αποπομπή της γυναίκας από το σπίτι με πρωτοβουλία του συζύγου, χωρίς να είναι υποχρεωτική η αιτιολόγηση αυτής της απόφασης. Ο γάμος μπορούσε να λυθεί επίσης

2. Έθιμα του γάμου

Στην τελετή του λουτρού της νύφης ολόκληρη συνοδεία φέρνει το νερό από ειδική πηγή, την Καλιφρόση, σε ειδικό αγγείο, τη λουτροφόρο. Για τους ανύπαντρους που πεθαίνουν, λουτροφόρο τοποθετούσαν στους τάφους τους.

R. Flaceliere, Ο ιδιωτικός και δημόσιος βίος των αρχαίων Ελλήνων, σ. 83.

Γαμήλια πομπή από κορινθιακό κρατήρα (560 π.Χ., Βατικανό). Η μεγαλοπρέπεια της γαμήλιας πομπής υποδηλώνει τη σημασία του γάμου για την κοινωνική και πολιτική ζωή.

και από τον πατέρα της νύφης, με την *ἀφαίρεσιν*, δηλαδή την επιστροφή της στο πατρικό σπίτι. Πάντως η *ἀφαίρεσις* δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί παρά μόνο αν μέχρι τότε δεν είχε γεννηθεί αρσενικό παιδί από το ζευγάρι. Στη Σπάρτη οι περιπτώσεις διαζυγίου ήταν σπάνιες, γιατί η ατεκνία αποτελούσε το μοναδικό λόγο για τη λύση του γάμου.

Η χηρεία. Η γυναίκα που έμενε χήρα, ως κάτοχος της πατρικής αλλά και της συζυγικής περιουσίας, ονομαζόταν *ἐπίκληρος* και δύσκολα έμενε ελεύθερη για μεγάλο χρονικό διάστημα, ακόμα κι' αν η ηλικία της ήταν μεγάλη³. Σύμφωνα με το νόμο, έπρεπε να δεχθεί να γίνει σύζυγος του πιο κοντινού συγγενή της. Πολλές φορές, όταν η περιουσία της ήταν σεβαστή, δεν ήταν λίγοι αυτοί που τη διεκδικούσαν. Το ζήτημα τότε καλούνταν να διευθετήσουν τα δικαστήρια. Έτσι, η περιουσία επέστρεφε στην οικογένεια. Και επειδή ο νόμος απαγόρευε τη διγαμία, αν ο διεκδικητής της χήρας (και της περιουσίας της) που τον δικαίωναν τα δικαστήρια ήταν έγγαμος, υποχρεωνόταν να χρησιμοποιήσει την *ἐκπεμψιν*, δηλαδή να πάρει διαζύγιο από τη μέχρι τότε σύζυγό του, ώστε να είναι ελεύθερος για τον καινούριο γάμο.

Η συζυγική πίστη. Στην αθηναϊκή κοινωνία η συζυγική απιστία εκ μέρους της γυναίκας αποτελούσε, σύμφωνα με το νόμο, ανεπανόρθωτο αδίκημα που στρεφόταν όχι μόνο εναντίον του συζύγου και της οικογενείας της, αλλά και εναντίον της πόλης, αφού έτσι δεν παρεχόταν η βεβαιότητα ότι τα παιδιά που γεννιούνται είναι γνήσια. Η τιμωρία για τη γυναίκα στην περίπτωση της μοιχείας περιοριζόταν στην αποτομή της από το συζυγικό σπίτι ή και στην απαγόρευση της συμμετοχής της στις θρησκευτικές τελετές. Αντίθετα, ο άνδρας-μοιχός αντιμετώπιζε πολύ πιο σοβαρές κυρώσεις. Ο νόμος του Δράκοντα επέτρεπε τη θανάτωσή του από το σύζυγο, στην περίπτωση που συλλαμβανόταν επ' αυτοφώρω, ωστόσο, κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ., το ζήτημα μπορούσε να διευθετηθεί με μια ικανοποιητική χρηματική αποζημίωση. Σε άλλες πόλεις, η τιμωρία του μοιχού μπορούσε να είναι πληρωμή προστίμου, διαπόμπευση ή ακόμα και τύφλωση. Ίσως να φαίνεται περίεργη η επιείκεια με την οποία αντιμετωπίζεται η γυναίκα στην περίπτωση της μοιχείας. Η εξήγη-

3. Η επίκληρος

Μονάχα ο άνδρας είχε κληρονομικά δικαιώματα. Η γυναίκα δεν μπορούσε να κληρονομήσει, ούτε να είναι κάτοχος περιουσίας, ούτε να πραγματοποιεί συναλλαγές για ποσά μεγαλύτερα από την αξία ενός μοδίου σιτηρών (περίπου 4 κιλά). Η κόρη που δεν είχε αδελφούς πήγαινε μαζί με την περιουσία - αυτή είναι η κυριολεκτική σημασία του αθηναϊκού όρου "ἐπίκληρος"- και παντρευόταν τον κληρονόμο, εκτός αν εκείνος αποποιούνταν την κληρονομιά.

A. Andrews, Αρχαία ελληνική κοινωνία, σ. 175.

ση βρίσκεται στη μειονεκτική θέση που είχε στην πόλη-κράτος: η γυναίκα δεν είχε πολιτικά δικαιώματα, και επομένως έπρεπε να θεωρείται ανεύθυνη. Ο άνδρας ήταν αυτός στον οποίο έπρεπε να καταλογίζονται όλες οι ευθύνες. Στη Σπάρτη δεν φαίνεται ότι δινόταν ιδιαίτερη σημασία σε θέματα συζυγικής απιστίας. Για τους Σπαρτιάτες ο πιο σημαντικός σκοπός του γάμου ήταν η γέννηση υγιών παιδιών, άξιων υπερασπιστών της πόλης.

Η συζυγική στοργή. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να ανιχνεύσουμε τις διαθέσεις και τα συναισθήματα μεταξύ των συζύγων και γενικότερα το χαρακτήρα των συζυγικών σχέσεων, κυρίως μέσα από γραπτές πηγές, που κατά κύριο λόγο αφορούν τη νομική θέση των συζύγων και αναγνωρίζουν στις συζύγους περιορισμένους ρόλους. Όμως, πολλά αρχαιολογικά ευρήματα ανασκευάζουν την απόλυτα ωφελμιστική αντιμετώπιση της γυναίκας ως συζύγου. Σε πολλές επιγραφές επιτύμβιων μνημείων, που βρέθηκαν στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις, οι σύζυγοι εκφράζουν με πολλή τρυφερότητα την αγάπη τους για τη σύζυγο που πέθανε και τα συναισθήματα εγκατάλειψης και μοναξιάς που τους άφησε ο θάνατός της⁴.

Η έκθεση των βρεφών, δηλαδή η εγκατάλειψή τους σ' ένα σημείο της πόλης, παρόλο που δεν ήταν γενικευμένο και συχνό φαινόμενο, και οι περισσότερες αναφορές γι' αυτό απαντώνται στους ελληνιστικούς χρόνους, αποτελούσε ωστόσο για τους Έλληνες ένα νόμιμο μέσο για να περιορίσουν τα μέλη της οικογενείας τους⁵. Πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι το βάρος της ανατροφής των παιδιών σε κάποιες περιπτώσεις θα ήταν μεγάλο, για να υποχρεώνονται οι γονείς να πάρουν μια τόσο σκληρή απόφαση. Η στενοχωρία οδηγούσε τους Έλληνες στον περιορισμό των γεννήσεων και ο Ησίοδος φτάνει στο σημείο να πιστεύει ότι ο δρόμος προς την ευημερία για μια οικογένεια είναι να έχει μόνο ένα γιο. Όπως ήταν φυσικό, τα βρέφη που υφίσταντο την έκθεση ήταν στην πλειονότητά τους κορίτσια. Έτσι ο πατέρας απαλλασσόταν από την υποχρέωση να

4. Επιγραφή σε ταφικό μνημείο

“Σ’ αυτή την πέτρα ο Μαρθώνης έθεσε τη Νικόπολη και δρόμισε το μαρμάρινο στήθος με δάκρυα. Αλλά μάταια. Σε τι μπορεί να ελπίζει ένας άνθρωπος που έχασε τη σύζυγό του και απόμεινε μόνος του στη ζωή;”

5. Έλεγχος των γεννήσεων

Και όσον αφορά την έκθεση των βρεφών και την ανατροφή των παιδιών, είναι ανάγκη να υπάρχει νόμος που να απαγορεύει τη διατροφή των ανάπηρων παιδιών. Και για την πολυτεκνία, εάν τα ήθη απαγορεύουν την έκθεση των βρεφών, πρέπει να ορίζεται ανώτερο όριο απόκτησης παιδιών. Εάν όμως παρόλα αυτά υπάρξει ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη, πριν ακόμη γεννηθεί ζωή και αίσθηση στο έμβρυο, πρέπει να γίνει άμβλωση. Γιατί αυτό που διαφοροποιεί την αθέμιτη από τη θεμιτή άμβλωση είναι η ύπαρξη αίσθησης και ζωής στο έμβρυο.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1335b, 10.

τα αποκαταστήσει με την παροχή προίκας και απέφυγε τη συρρίκνωση της περιουσίας του. Η *ἔκθεσις* εξάλλου βοηθούσε ώστε να υπάρχει κάποια ισορροπία στον αριθμό των εκπροσώπων κάθε φύλου στο πλαίσιο της πόλης-κράτους, ώστε να μην είναι περισσότερες οι γυναίκες και να μένουν ανύπαντρες. Έτσι, με την *ἔκθεσιν* περιοριζόνταν οι γυναίκες, όπως με τους πολέμους περιοριζόνταν οι άνδρες. Η τύχη του *ἐκτιθεμένου* βρέφους ήταν προκαθορισμένη: εφόσον η πατρότητα παρέμενε άγνωστη, όποιος το διέσωζε από το θάνατο τού πρόσφερε τη ζωή ενός δούλου.

Στη σπαρτιατική κοινωνία η *ἔκθεσις* των βρεφών δεν είχε ως στόχο τον έλεγχο του αριθμού αγοριών και κοριτσιών αλλά τη φυλετική βελτίωση του σπαρτιατικού λαού. Τα νεογέννητα, αγόρια και κορίτσια, παρουσιάζονταν σε εκπρόσωπους της σπαρτιατικής γερούσιας και, εφόσον κρίνονταν ως ανάπηρα ή ασθενικά, τα εγκατέλειπαν στους Αποθέτες, ένα βάραθρο κοντά στον Ταΰγετο, όπου πέθαιναν αβοήθητα.

Η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία

Η πολιτική οργάνωση της αρχαίας Ελλάδας, πριν και μετά τη δημιουργία της πόλης-κράτους, περιόριζε τη γυναίκα στην άσκηση συγκεκριμένων οικογενειακών ρόλων και, κατά κανόνα, της παρείχε ελάχιστες ευκαιρίες συμμετοχής στη δημόσια ζωή. Η γυναίκα-σύζυγος ενός άνδρα με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, κλεισμένη τις περισσότερες μέρες του χρόνου μέσα στο σπίτι, είχε ως κύριες ασχολίες της το νοικοκυριό και την ανατροφή των παιδιών. Ένας τέτοιος περιορισμός είχε και κάποια διαλείμματα, όταν στην πόλη γίνονταν γιορτές και θρησκευτικές τελετές, ή όταν η οικογένεια συμμετείχε στις συνηθισμένες κοινωνικές εκδηλώσεις. Η γυναίκα δεν αποκλείστηκε ποτέ από τη θρησκευτική ζωή⁶.

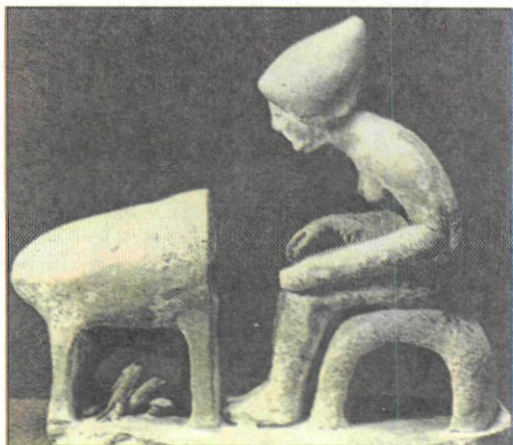
Στην **ομηρική κοινωνία**, αν και οι γυναίκες είχαν τη δυνατότητα να κινούνται σχετικά ελεύθερα, να συζητούν και να έχουν γνώμη, βρίσκονταν στην απόλυτη δικαιοδοσία του συζύγου τους. Η ομορφιά, η ευαισθησία, η αξιοπρέπεια, η

6. Ο περιορισμός της γυναίκας στο σπίτι

Η Αθηναία καλής οικογένειας παρέμενε στο σπίτι τριγυρισμένη από τις υπηρέτριές της και έβγαινε μόνο για να εκτελέσει τα θρησκευτικά της καθήκοντα. Η γυναίκα του λαού όμως, ήταν αναγκασμένη λόγω φτώχειας να βγαίνει από το σπίτι της για να πάει στην αγορά, ή ακόμη για να συμπληρώσει με ένα ισχνό μισθό τροφού τα έσοδα της οικογένειας. ... Οι γυναίκες του λαού ήταν περισσότερο ανεξάρτητες από τις πλούσιες Αθηναίες ή από τις χωρικές και, σύμφωνα με όσα γράφουν οι κωμικοί ποιητές, αυτές είχαν το πορτοφόλι του σπιτιού.

C. Mosse, Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα, σ. 44.

προκοπή και, προ πάντων, η συζυγική πίστη είναι τα χαρίσματα που τους αναγνωρίζονταν και, ως ένα βαθμό, τους επιβάλλονταν. Είναι φανερό ότι στην ομηρική κοινωνία, όπως άλλωστε και στις μεταγενέστερες συντηρητικές κοινωνίες της αρχαίας Ελλάδας, επιβίωσαν ορισμένα στοιχεία παλαιότερων μορφών κοινωνικής οργάνωσης η οποία στηριζόταν στη διαδοχή με βάση το γένος της μητέρας και όχι του πατέρα. Αν και τα ιστορικά τεκμήρια για την αποδοχή αυτής της υπόθεσης σπανίζουν, υπάρχουν ενδείξεις, όπως η αμαζονομαχία ή η

Πήλινο ειδώλιο (τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα, Αρχ. Μουσείο Ανατ. Βερολίνου). Εικονίζεται γυναίκα μπροστά στο φούρνο της. Οι οικιακές εργασίες ήταν έργο των γυναικών του οίκου ή γίνονταν υπό την εποπτεία τους.

εκτεταμένη λατρεία της θεάς της γονιμότητας, που είναι πιθανό να σχετίζονται με κάποια παλαιότερη προνομιακή θέση της γυναίκας. Με τη δημιουργία της πόλης-κράτους οι περιορισμοί στη ζωή των γυναικών αυξήθηκαν προοδευτικά, μέχρι την κλασική εποχή. Μετά τον πελοποννησιακό πόλεμο και μέχρι την ελληνιστική περίοδο, παρατηρείται μια χαλάρωση στους περιορισμούς αυτούς, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ουσιαστικές αλλαγές στη ζωή των γυναικών⁷.

Την καθιέρωση αυστηρών κανόνων στη συμπεριφορά των γυναικών δεν μπορούμε να την κατανοήσουμε, παρά μόνο στο πλαίσιο της ιδεολογίας της **πόλης-κράτους**, της κοινωνικής οργάνωσης και της παραγωγής η οποία βασίζεται στην εργασία των δούλων και άλλων ομάδων, που δεν αναγνωρίζονται ως πολίτες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Για να εξασφαλίζεται η νόμιμη διαδοχή στην οικογένεια, μια διαδοχή που παρείχε όχι μόνο οικονομικά αλλά κυρίως κοινωνικά και πολιτικά προνόμια, έπρεπε να διασφαλίζεται η πατρότητα των απογόνων. Οι απαγορεύσεις και οι περιορισμοί στη ζωή των γυναι-

7. Οι βασίλισσες της ελληνιστικής περιόδου

Οι βασίλισσες της ελληνιστικής περιόδου είναι τα πρώτα παραδείγματα πραγματικά ανεξάρτητων γυναικών. Αυτές οργάνωναν τις αυλικές μηχανορραφίες, συμπεριλαμβανομένων και των φόνων, καθόριζαν τη στρατηγική των χερσαίων μαχών ή των ναυμαχιών, έπαιρναν τις αποφάσεις που αφορούσαν την κυβερνητική πολιτική. Όμως, ακόμη και οι πιο άξιες απ' αυτές είχαν τη συμπαράσταση κάποιου άνδρα, ή κάποιου συζύγου, έστω και κατ' όνομα μόνο.

M. Lefkowitz, Γυναίκες στον ελληνικό μύθο, σ. 111.

Σκηνή αμαζονομαχίας από τη ζωφόρο του μανωλείου της Αλικαρνασσού (350 π.Χ., Βρετανικό μουσείο). Ο μύθος των αμαζόνων ενδεχομένως υποδηλώνει ότι σε παλαιότερες εποχές η θέση της γυναίκας στην κοινωνία ήταν διαφορετική.

κών, ο αποκλεισμός τους από την κοινωνική ζωή, στόχευαν κυρίως στην προληπτική άσκηση ενός αυστηρού κοινωνικού ελέγχου που διασφάλιζε την περιφρούρηση αυτού που σήμερα θα λέγαμε “συζυγική πίστη”.

Η νομική θέση της γυναίκας.

Στις περισσότερες ελληνικές πόλεις, κυρίως κατά τους κλασικούς χρόνους, υπάρχει ένα

διαμορφωμένο νομικό καθεστώς, που επιβεβαιώνει την εξάρτηση της γυναίκας από κάποιον *κύριο*. Μέχρι την ημέρα του γάμου της *κύριός* της είναι ο πατέρας της και μετά απ’ αυτόν ο σύζυγός της. Αν ο πατέρας της πέθαινε πριν αυτή παντρευτεί, τότε τη θέση του έπαιρνε ο κληρονόμος του. Αν ο σύζυγός της πέθαινε και η ίδια είχε παιδιά, τότε μπορούσε να παραμείνει στην οικογένεια του συζύγου της, οπότε *κύριός* της γινόταν ο νόμιμος κληρονόμος του. Αν επέστρεφε στην πατρική οικογένεια είχε ως *κύριο* τον πατέρα της ή τον κληρονόμο του. Αν ο *κύριος* μιας γυναίκας επρόκειτο να ταξιδέψει και να λείψει για μεγάλο χρονικό διάστημα από την πόλη, μπορούσε να διορίσει άλλον ως *κύριο* της συζύγου του για το διάστημα της απουσίας του. Στην Αθήνα μια γυναίκα φαίνεται ότι δεν μπορούσε να είναι ποτέ ανεξάρτητη, δηλαδή χωρίς κανένα *κύριο*. Μόνο μια γυναίκα-μέτοικος που δεν είχε συγγενείς στην Αθήνα μπορούσε να είναι *κύριος* του εαυτού της, ήταν όμως υποχρεωμένη να έχει έναν *προστάτη*, όπως και κάθε μέτοικος, που την αντιπροσώπευε στις νομικές υποθέσεις της.

Η ζωή των ελεύθερων γυναικών

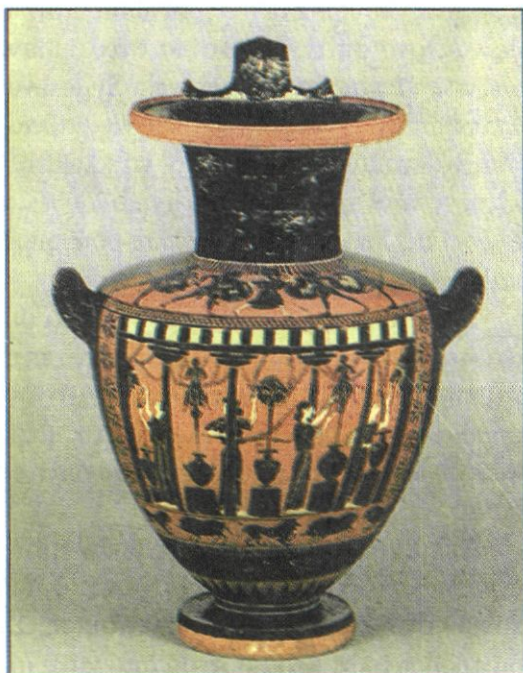
Η ανατροφή. Στην Αθήνα των κλασικών χρόνων αλλά και στις περισσότερες ελληνικές πόλεις, αγόρια και κορίτσια μεγάλωναν με τους ίδιους όρους μέσα στην οικογένεια, μέχρι την ηλικία των επτά χρόνων. Ενώ όμως μετά απ’ αυτό το χρονικό όριο η εκπαίδευση των αγοριών γινόταν συστηματικά, την αγωγή των κοριτσιών αναλάμβαναν οι μητέρες τους, μέσα στο σπίτι. Εκτός από τη στοιχειώδη ανάγνωση και γραφή, τα κορίτσια μάθαιναν συστηματικά να υφαίνουν, να πλένουν, να κεντούν, να μαγειρεύουν και να διευθύνουν το

νοικοκυριό με αυστηρότητα απέναντι στις δούλες. Ένα τέτοιο σύστημα αγωγής των κοριτσιών αποσκοπούσε στην προετοιμασία τους για τα καθήκοντα της συζύγου-οικονόμου του σπιτιού, που επρόκειτο να αναλάβουν αργότερα. Σε ελάχιστες περιοχές της Ελλάδας, κυρίως στη Σπάρτη, η εκπαίδευση των κοριτσιών δεν διέφερε απ' αυτή των αγοριών. Οι νεαρές Σπαρτιάτισσες γυμνάζονταν μαζί με τα αγόρια, και μάλιστα τα συναγωνίζονταν στο ακόντιο και

Αρχαϊκή λήκυθος (6ος π.Χ. αιώνας, Μητροπολιτικό Μουσείο Ν. Υόρκης). Η επεξεργασία και η ύφανση του μαλλιού, η ρόκα και ο αργαλειός δένονται με την καθημερινή ζωή των κοριτσιών, ενώ τα αγόρια εκπαιδεύονται στις παλαιότερες και τα σχολεία.

στο δίσκο, και εμφανίζονταν γυμνές, όπως κι' αυτά, στις θρησκευτικές τελετές. Σύμφωνα με τη νομοθεσία του Λυκούργου η ενασχόληση με τις δουλειές του σπιτιού δεν έπρεπε να είναι έργο των γυναικών της Σπάρτης, αφού και οι δούλοι μπορούσαν να τις κάνουν. Το σπουδαιότερο έργο για τις Σπαρτιάτισσες ήταν να φέρνουν στον κόσμο γερά παιδιά, και γι' αυτό η σωματική άσκηση ήταν απαραίτητη.

Αττική υδρία (520 - 510 π.Χ., Βρετανικό μουσείο). Εικονίζονται γυναίκες να παίζουν νερό από κρήνες. Από τις ασχολίες της έγγαμης ζωής των γυναικών.

Η έγγαμη ζωή. Αν οι γυναίκες στην ομηρική εποχή είχαν κάποιες ελευθερίες, μέχρι το σημείο να παίρνουν το λόγο δημόσια, στην Ελλάδα της κλασικής περιόδου τα δικαιώματα των γυναικών ήταν εξαιρετικά περιορισμένα. Οι παντρεμένες γυναίκες όφειλαν να παραμένουν μέσα στο σπίτι, όπου τους είχε παραχωρηθεί ειδικός χώρος, ο γυναικωνίτης. Παρά τις μικρές διαφορές που μπορεί να υπήρχαν ανάμεσα σε διάφορες πόλεις-κράτη, στις αγροτικές και αστικές περιοχές, στα ανώτερα και κατώτερα στρώματα, το γεγονός ότι οι γυναίκες παρέμεναν στο περιθώριο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής είναι αναμφισβήτητο. Ήταν προορισμένες να εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή, χωρίς να τους αναγνωρίζεται κανένα ουσιαστικό δικαίωμα στη ζωή της πόλης⁸. Οι δουλειές του σπιτιού και η ανατροφή των παιδιών αποτελούσαν τις βασικές καθημερινές ασχολίες τους. Στην περίπτωση που υπήρχαν δούλες στο σπίτι, η γυναίκα αναλάμβανε να τις καθοδηγεί και να τις ελέγχει. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, η γυναίκα πρέπει να επιθεωρεί τις δούλες, να ανατρέφει τα παιδιά, να ετοιμάζει το φαγητό, να κλώθει, να γνέθει και να υφαίνει στον αργαλειό, ή τουλάχιστον να παρακολουθεί αν γίνονται αυτές οι εργασίες. Στις αγροτικές περιοχές οι γυναίκες βοηθούσαν κατά κανόνα το σύζυγό τους στην καλλιέργεια της γης.

Στις πόλεις, η έξοδος από το σπίτι μιας γυναίκας που ανήκε στα μεσαία ή ανώτερα στρώματα, ήταν φαινόμενο σχετικά ασυνήθιστο, που σε κάθε περίπτωση γινόταν με τη συνοδεία τουλάχιστον μιας υπηρέτριας. Στο σπίτι η παρουσία του άνδρα στη διάρκεια της μέρας ήταν σπάνια. Η φροντίδα για το φαγητό και τις άλλες ανάγκες του σπιτιού έμενε σχεδόν αποκλειστικά στη γυναίκα.

Στη Σπάρτη η ζωή των ανδρών στο στρατόνα και στα πεδία των μαχών δεν ευνοούσε τις συζυγικές σχέσεις ούτε όμως και την τήρηση αυστηρών κανόνων στον περιορισμό της γυναίκας. Στη σπαρτιατική κοινωνία η γυναίκα διατήρησε ίσως περισσότερο από κάθε άλλη ελληνική περιοχή τη θέση που εί-

8. Το παράπονο της γυναίκας

ΜΗΔΕΙΑ: Απ' όλα όσα έχου-
νε ψυχή και γνώση,
το πλάσμα το πιο άθλιο, εί-
μαστ' εμείς, γυναίκες.

Χρυσάφι δίνουμε να βρούμε
άντρα,

για να τον κάνουμε ύστερα
αφέντη του κορμιού μας...

Ο άντρας μόλις βαρεθεί το
σπίτι,

έξω θα βγει στην αγορά, τη
βόλτα του να κάνει.

Όμως εμείς μονάχες μας
κλεισμένες,

σε μια ψυχή τα μάτια μας τά-
χουμε καρφωμένα.

Λένε πως ζούμε ακίνδυνα
στο σπίτι,

όταν αυτοί στον κίνδυνο τρα-
βάνε, του πολέμου.

Κάλλιο στη μάχη τρεις φορές
να πάω,

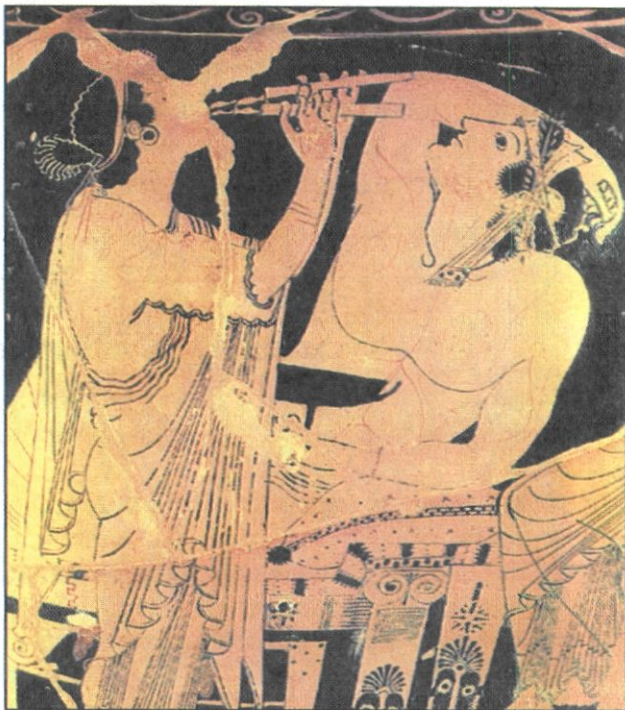
παρά οι πόνοι, μια φορά, να
μούρθουνε της γέννας.

Ευριπίδης, Μήδεια, 230-251.

χε στην ομηρική κοινωνία και τα προνόμια που επιβίωσαν από την παλαιότερη μητριαρχική κοινωνική οργάνωση. Ο Πλούταρχος παρουσιάζει τις Σπαρτιάτισσες τολμηρές, αρρενωπές και καθόλου υποταγμένες στους συζύγους τους, να συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή και να μιλούν ελεύθερα, ακόμα και για σοβαρά ζητήματα.

Δούλες, παλλακίδες και εταιρές

Στο βασικό καθήκον της διαχείρισης του σπιτιού, που απασχολούσε καθημερινά τη σύζυγο, οι δούλες πρόσφεραν αδιαμαρτύρητα τη βοήθειά τους, εκτελώντας συγκεκριμένες εργασίες η κάθε μία. Ιδιαίτερα καθήκοντα μέσα στο σπίτι ασκούσε η οικονόμος, που συνήθως ήταν μεγαλύτερης ηλικίας και έμπιστη δούλη, ενώ υπήρχαν περιπτώσεις που περιστασιακά φιλοξενούνταν και άλλες γυναίκες, οι οποίες ασκούσαν επαγγέλματα όπως αυτό της τροφού ή της μαιίας. Οι παλλακίδες ήταν συνήθως δούλες από τις οποίες ο σύζυγος απαιτούσε την

Λεπτομέρεια από αττική στάμνο. (510 π.Χ., Βασιλικό Μουσείο Βρυξελλών). Εικονίζεται σκηνή συμποσίου, όπου έπαιρναν μέρος μόνο εταιρές και όχι νόμιμες σύζυγοι.

ίδια συζυγική πίστη που απαιτούσε και από τη νόμιμη σύζυγό του. Τα παιδιά που προέρχονταν απ' αυτές τις σχέσεις δεν μπορούσαν να αναγνωρισθούν ως νόμιμα, με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, ωστόσο όμως είχαν κάποια δικαιώματα στην πατρική κληρονομιά. Η οργάνωση της οικογενειακής ζωής με τέτοιους όρους, όπου συνυπήρχαν κάτω από την ίδια στέγη οι παλλακίδες και η νόμιμη σύζυγος, φαίνεται ότι γινόταν αποδεκτή από τις γυναίκες χωρίς ουσιαστικές αντιδράσεις, ως απόλυτα φυσική.

Οι εταίρες χρησίμευαν ως συντροφιά των ανδρών στις καθημερινές τους συναναστροφές και στα συμπόσια, από τη στιγμή που οι νόμιμες σύζυγοι έμεναν περιορισμένες στο σπίτι. Η σωματική και πνευματική επαφή με τις εταίρες εξυπηρετούσε ίσως πιο εκλεκτικές ανάγκες των αρχαίων Ελλήνων, γι' αυτό και πολλές εταίρες έχουν συνδέσει το όνομά τους με σημαντικούς άνδρες της αρχαιότητας. Η Ασπασία, διάσημη εταίρα της αρχαιότητας, άσκησε μεγάλη επιρροή στον Περικλή, τον πιο φημισμένο ίσως πολιτικό άνδρα της αρχαίας Ελλάδας, και η Φρύνη στον Πραξιτέλη, έναν από τους σημαντικότερους γλύπτες της κλασικής εποχής⁹.

9. Η ελευθερία των εταίρων

Η εταίρα είναι γυναίκα του “έξω” που συμμετέχει στα συμπόσια, διαχειρίζεται χρήματα, μιλάει στους άνδρες ως όμοια προς όμοιο, δεν αποτελεί πρόσωπο στο περιθώριο της κοινωνίας της πόλης. Η εταίρα ενσαρκώνει την αντιστροφή των αξιών της πόλης, την ελεύθερη και ανεξάρτητη γυναίκα στα λόγια και τη συμπεριφορά της. ... Αυτό συμβαίνει τόσο πιο πολύ, όσο διαθέτει πλούτη, θεμέλιο σε τελευταία ανάλυση της ελευθερίας της.

C. Mossé, Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα, σ. 83.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Λαμβάνοντας υπόψη και όσα έχουν αναφερθεί περί “εκπημόρων” σε προηγούμενο κεφάλαιο, να δικαιολογήσετε το χαρακτηρισμό της ελληνικής κοινωνίας ως ανδροκρατικής.
2. Να συγκρίνετε τα έθιμα του γάμου στην αρχαία Ελλάδα μ' αυτά της σύγχρονης και να συζητήσετε τις ομοιότητες και διαφορές τους.
3. Να εντοπίσετε τις διαφορές στη ζωή της γυναίκας στην αθηναϊκή και σπαρτιατική κοινωνία και να τις αιτιολογήσετε.
4. Να σχολιάσετε τις απόψεις του Αριστοτέλη (παράθεμα 5) για τον έλεγχο των γεννήσεων.
5. Να συζητήσετε την άποψη της C. Mosse για την ελευθερία των εταίρων (παράθεμα αρ. 9), λαμβάνοντας υπόψη και τη θέση της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία.